

Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken¹

Voluntary or forced exit – life on the margins

KOVÁCS ÉVA, VIDRA ZSUZSANNA

KULCSSZAVAK: puszta, major, telep, kolónia, ottmaradtak, kiszorulók, rurális terek, marginális terek, rurális társadalom, társadalmi kirekesztés, privatizáció

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban a „pusztát” mint társadalmi teret vizsgáltuk. Arra kerestük a választ, hogy a rendszerváltást követően milyen társadalmi viszonyok, mozgások, gazdasági tevékenységek jellemzik ezeket a világokat, milyen okok vezettek a puszták mai állapotához, és mi magyarázza az eltérő társadalmi viszonyokkal, élethelyzetekkel, egyéni stratégiákkal jellemezhető „pusztai létet”. A magyar szociológia, társadalomföldrajz és szociográfia hagyományait is követve arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen társadalomtörténeti múltja van a mai pusztáknak, vagyis azoknak a tereknek, amelyek közigazgatásilag egy-egy faluhoz tartoznak, nagyobbak, mint egy tanya, de nem önállóak, népességük pedig különféle adottságok folytán nagyon eltérő lehet egymástól. Tanulmányunk egy háromméves, terepmunkára épülő kutatás részeredménye, amelyben négy, az ország különböző földrajzi térségében, különböző országokkal határos vidékein elhelyezkedő községet vizsgáltunk a peremhelyzetek különféle metszeteiben. A terepmunkák során kerültek a puszták a látóterünkbe, ahol a peremhelyzetek peremhelyzeteivel szembesültünk, és ez vezetett a pusztai közelképek megrajzolásához. Mind a négy puszta, Boldogasszonypuszta, Tömördpuszta, Tótokföldje és Eperjespuszta uradalom volt a háború előtti időkben, azonban már az I. illetve a II. világháború után más-más szerepet tölthettek be térségük társadalmi és gazdasági életében, ami erősen átalakította a pusztai megélhetési formákat és a lakosság összetételét. A rendszerváltás újabb fordulatot hozott, és a vizsgált puszták még inkább eltérő képet mutatnak, mint korábban. A baranyai Tótokföldje és a komárom megyei Tömördpuszta a kényszerből ottragadtak, vagy az odamenekülők, lecsúszók lakhelye lett, szerény, a létfenntartáshoz közeli megélhetési szinttel. A másik baranyai, illetve Komárom megyei puszta, Eperjespuszta és Boldogasszonypuszta heterogénebb képet mutat, ott nemcsak kényszerből élnek elszegényedett családok, hanem találunk tudatos kivonulókat is, akik tevékenységüket kívánják elrejtetni, vagy épp romantikus életformájuknak találnak megfelelő terepet a pusztán. Tanulmányunkban rámutatunk arra, hogy a puszták alapvetően slumosodásra vannak ítélve, mivel nem a munkalehetőségek, hanem a tulajdonviszonyok határozzák meg létüket. A tulajdonosok, vagy kivonulók nem teremtenek munkalehetőségeket, így az odaszorultak számára a puszta a lecsúszás, a kirekesztettség tere.

KEYWORDS: hamlet,croft, settlement, colony, the immobile, economic and political transition, the excluded, rural spaces, marginal spaces, rural society, social exclusion, privatisation

ABSTRACT: In our study we investigate the past and present, the meanings and the social practices related to the 'puszta' (hamlet), a special Hungarian type of social space that administratively belongs to a village but is located outside of it (sometimes at quite a distance) and is usually inhabited by a population that can range from some dozens of people to several hundreds. This special type of hamlet has a long social history as an administrative unit and as a habitation of agricultural workers who worked the land surrounding it. The land usually belonged to one of the churches or to some landlords or later to the socialist agricultural cooperatives.

In our study we attempt to answer the questions as to what social changes occurred in the hamlets after the political and economic transition in 1989–90, what kind of economic activities we can observe there, what caused the situation of the present-day hamlets and to find explanations for the variations found in terms of social relations, social situation and individual subsistence strategies. Applying methods of sociology, social geography, and sociography, we intended to reveal the historical roots of those variations as well.

Our article is the outcome of a three-year research project in which we carried out fieldwork in four villages located in different geographical regions next to four of Hungary's borders. The research focused on various aspects of marginality both symbolic and real: social, ethnic, geographical and economic. During our fieldwork we were faced with a special form of marginality – a 'marginality of marginality' – that led us to pay more attention to it and draw close-ups of the hamlets we visited.

All four hamlets – Boldogasszonypuszta, Tömördpuszta, Tótokföldje, and Eperjespuszta – used to be part of the manorial system in feudal times, but their destinies began to diverge after the two World Wars when the hamlets had to play very different roles. These changes largely altered the modes of livelihood and the composition of the population of the previously more or less homogeneous hamlets. The change of the political system further influenced the fate of the hamlets, and they became even more diverse in character. Tótokföldje in Baranya county and Tömördpuszta in Komárom county became the home of outcasts and social dropouts, rootless people living just around the subsistence level. The other two hamlets, Boldogasszonypuszta and Eperjespuszta are socially more heterogeneous. We found inhabitants who do not live there by necessity but who chose to either go into hiding – because of some conflicts with the law – or seek some romantic or alternative lifestyle there. According to our observations, all hamlets are doomed to slowly becoming slums since it is not the job opportunities but the property status that determines their further existence. Those who settle there voluntarily are smaller or bigger capital owners who buy property in the hamlets. They, however, do not create any job opportunities that the other inhabitants could benefit from. Due to this process the hamlet is turning into a social space of ultimate exclusion.

Tanulmányunk alapját egy hároméves terepkutatás képezi, amelynek kiinduló kérdése az volt, hogy a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás, a kialakuló kapitalizmus régi/új gazdasági szereplői, az elmúlt években az Európai Unióhoz való csatlakozás eredményeképpen „eltűnő” és az unión kívül maradt országok „megmerevedő” határai hogyan formálták át adott térségek gazdasági lehetőségeit; az itt élő – sokszor etnikailag elkülönülő – csoportok milyen együttműködést alakítottak ki, illetve ezek a kooperációk (vagy éppen kizárások) mennyiben konstruálták magukat e csoportokat. Három metszetben értelmeztük a peremhelyzetet: az adott határ menti kistrégió (településközösség) és környezete, az országok és az ebben a térben élő különböző társadalmi csoportok.

tok, etnikumok között. Egyének és kiscsoportok szintjén e három dimenzió hátrahelyezeteinek megélése, ezek „kezelése”, illetve magának a határnak a kijelölése, karbantartása, átjárása és áthágása állt kutatásunk fókuszában. Arra kerestük a választ, hogy a peremhelyzetű közösségeket jellemző gazdasági teremben lezajló társadalmi folyamatok során milyen régi-új etnicitások, közösségi formációk (események és intézmények) jönnek létre, illetve esnek szét.

Kutatásunkban családi, egyéni és intézményi interjúkat készítettünk, és családi adatlapokat vettünk fel, illetve mentális térképeket rajzoltattunk egyetemistákkal közösen végzett terepmunkáink alkalmával. Esettanulmányokban foglaltuk össze a négy különböző országgal szomszédos határ menti településen – Old, Mocsá, Bedő és Tiszakerecseny – a háztartási szinten megfigyelt hétköznapi megélhetési formákat, majd ezek mechanizmusait tártuk fel és helyeztük különböző modellekbe. A feldolgozás második lépésében öt mozzanatot hangsúlyoztunk: migrációs logikák és demográfiai szerkezet, rurális kisvilágok, informális és formális megélhetési technikák és kényszerek, az etnicitás mint kizárás/erőforrás, közösségek és szomszédságok szerveződésének logikái. Végül mélyfúrások segítségével olyan jelenségeket elemeztünk finomabb módszerekkel, mint a településen belüli harc és térhasználat, az intézményi kizárási eljárások, a településhatárok fölötti uralom formái, valamint a mindennapi országhatár-használat sajátosságai a négy településen és környékén.

A terepkiválasztáskor nem játszott lényeges szerepet, de úgy alakult, hogy négy településünk közül kettőhöz kisebb-nagyobb lakott puszták tartoztak közigazgatásilag. Szemben a falusi interjúkkal, terepnaplókkal, ahol sűrű bejárással, de mégis csak 10–50%-os mintát vettünk, a pusztákon minden háztartással próbáltunk kapcsolatba lépni. Ezekben a helyeken ma már kevesen élnek², létüket azonban mind társadalomtörténetileg, mind társadalom-földrajzilag elég érdekesnek tartjuk ahhoz, hogy a rurális világok marginális tereit belakó emberek társadalmi viszonyairól és a peremhelyzetekről általában is elgondoljunk.

A magyar és külföldi szociológia és antropológia újabban nemigen foglalkozik e sajátos terekkel. A külföldi kutatások elsősorban (és indokoltan, hiszen számos országban ilyen településforma nincs is, továbbá a tömeges szegénység világszinten nem rurális terekben jellemző) a nagyvárosok peremén fekvő, több tíz-, olykor százezres gettókra koncentráltak (pl. Small, Waquant), és komoly erőfeszítéseket tettek az elmúlt két évtizedben a térbeli társadalmi peremek árnyalt bemutatására. A hazai település- és közösségkutatás, valamint az antropológia pedig az etnikai kirekesztésből keletkező falusi szegregátumokat vizsgálta (pl. Virág 2010), illetve jelentős hagyománya van az aprófalvak (Bihari, Kovács 2006, Váradi 2008) és a tanyavilág kutatásának is (Csatári 1990, Timár 1990).

Nem volt ez mindig így. Amikor e puszták még népesek voltak, az agrártermelés nagybirtokokon zajlott, és a társadalmi egyenlőtlenségek tér- és gazdasági szerkezetét társadalompolitikailag általuk lehetett a legmarkánsabban és a legkritikusabban megmutatni, illetve amikor a nemzetreprodukciós diskurzusok éppen a parasztságban látták a legfőbb ideológiai bázisukat, több szociográ-

fia is keletkezett. Az azóta irodalmi szöveggé vált *A puszták népe* (Illyés 1974), a *Gyepsor* (Veres 1940) vagy az *Uradalmi cselédek* (Mátyus, Tausz 1984, továbbá Sik, Tausz 1978) pusztai szociográfiáknak, közösségtanulmányoknak is felfoghatók. A gazdaságtörténetnek is volt egy olyan vonulata (elsősorban nem Magyarországon, de néhány példáról itthon is beszélhetünk), amely a majorságokkal, uradalmakkal, mezőgazdasági nagyüzemekkel foglalkozott, és ennek kapcsán kitért a pusztákra is (pl. Tóth 1977, 1978).

Pusztá, major, telep, gyarmat, kolónia – fogalmi keretek

A vizsgált négy pusztából három nevében is viseli e szót (Boldogasszonypuszta, Tömördpusztá, Eperjespuszta, illetve az ötödik, nem Oldhoz tartozó, de a közelében fekvő Keselyűspuszta is), ami arra utal, hogy a régmúltban e területeken nagyarányú pásztorkodás folyhatott, majd a 16. századtól földesúri majorságok rendezkedtek be itt, s később ezek a 19. század közepétől, a modern agrárnagyüzemi termelés kialakulásával önálló településtípussá fejlődtek. Itt helyezkedett el a nagybirtok(rész) üzemviteli, igazgatási központja, és itt laktak a munkások, zsellérek, cselédek is. A néprajz átmeneti települési formaként írja le a magános és a csoportos település között. A tanyánál jóval „nagyobb épülecsoport; adminisztratív épületek, nagyméretű istállók, magtárak, 4–8 családot is befogadó lakóházak együttese. A majorságbeli épületek általában nem alkotnak utcát. Kerítetlenül, szabad térségben állnak. Elrendezésük néha egészen szabálytalan, máskor váltakozva párhuzamos és egymásra merőleges helyzetűek” (Magyar Néprajzi Lexikon 1977–1982). A zselléreknek, cselédeknek nem volt sem saját házuk, sem az önellátáshoz elegendő földjük, hanem elszegődtek munkára a majorba (vö. Kovács 2006: 81–87). A tanyától a pusztát/majort a méreten túl az különbözteti meg, hogy az előbbiben önálló paraszti gazdálkodás folyt, míg az utóbbiban önálló gazdálkodónak csak a földesúr/bérlő volt tekinthető.

Társadalomtörténetileg mások voltak a kialakulásuk feltételei, de tér- és társadalomszerkezetükben hasonló vonásokat mutatnak azok a *gyarmatok, kolóniák* is, amelyeket szintén rurális térben egy gyár, üzem köré települt munkások (gyakran a majorságból érkező béresek, zsellérek stb.) népesítettek be (Magyar Néprajzi Lexikon 1977–1982). Elég csak a *Cifra nyomorúságra* (Szabó 1938) gondolnunk.

Majorság és kolónia tehát 1945-ig sok tekintetben hasonló tér- és társadalomformációk voltak: a legszegényebb rétegek tagjai szegődtek oda zsellérnek, béresnek, cselédnek vagy munkásnak lakásért és igen szerény megélhetésért. Az adott munkaszervezet – agrárnagyüzem, nagybirtok vagy gyár – az élet legapróbb mozzanatait is szabályozta, uralta. Mindkét telepformát az erős fluktuáció jellemezte: folyamatosan költöztek be még szegényebb sorból kubikosok, summások, zsellérek stb. egyfelől, és költöztek ki a szomszédos falu szélére a valamennyit összekuporgattak, a kiöregedő családok másfelől.

Az 1945 utáni államosítások, amelyek a nagybirtokok, nagyüzemek és gyárak korai állami kisajátításával jártak, bizonyos szereplőket kicseréltek, maga a szerkezet azonban fennmaradt. A korábbi tulajdonost (a földesurat, a bérlőt, illetve az egyházat) megfosztották jogaitól és a szocialista üzemek új munka- és bérleti szerződéseket kötöttek a telepen élő dolgozókkal. A hajdani uradalmi puszták cselédjei nagy számban lepték el családotul a kollektivizálás elől menekülő gazdák megürülő portáit, s váltak a bomló helyi társadalmak meghatározó elemeivé (Kovács 1990: 289., Mátyus, Tausz 1984). Számos majorság persze az intenzív mezőgazdaságra való áttéréssel megszűnt.³ Ahol megmaradt, ott a kúriába, kastélyba téeszek és állami gazdaságok irodáit, étkezdéit, öltözőit stb. költöztették, és az új gazdasági formáknak megfelelően alakították át a majorság közösségi tereit. Az iskolák, a kocsmák, a bolt és a kápolna még sok esetben évtizedeken át a pusztákon maradt, mivel azonban a népesség folyamatosan csökkent, ezeket előbb-utóbb bezárták. A II. világháború előtt prosperáló majorsági gazdálkodás a maga komplexitásában a '70-es évekre szívódott fel a szocialista agrárnagyüzemben. A puszták többsége elnépteledett, a fennmaradó telepeken részben az állami gazdaságok és téeszek alkalmazottai dolgoztak, részben idénymunkások szálltak meg. Mindazonáltal a még működő pusztákon olcsóbb volt az élet, mint a faluban, és több helyen számos közösségi juttatásban is részesülhettek az ott élők a gazdaság részéről, és az állami gazdaságok alkalmazottai viszonylagos védeltséget élveztek a rurális társadalomban azáltal, hogy foglalkoztatottként rendszeres bérjövedelemben részesedtek.

Talán még ennél is nagyobb változást hoztak azonban a rendszerváltást követő évek. Az addig egy kézben – az államéban vagy a termelőségvetkezetében – levő birtokokat, üzemeket és a hozzájuk tartozó telepeket, kolóniákat a privatizáció során első lépcsőben a helyi elíttek, a továbbiakban gyakran távoli vállalkozók, vállalkozói csoportok vásárolták fel. A privatizációból az ott élők, azon túl, hogy saját lakásaikat olcsón megvásárolhatták – és később társasház formában működtették a telepi sorházakat – általában nem vehették ki a részüket. A privatizációs üzletek általában nem számoltak a pusztán élőkkel: földbirtokokra, épületegyüttesekre szóltak. Az új tulajdonos számára már nem volt magától értetődő, hogy a közvilágításról gondoskodnia kéne a majorban, vagy például, hogy az utakat nemcsak traktorok, kombájnok és más mezőgazdasági gépek, hanem az ott élők autói, kerékpárjai, ad absurdum a gyalogosforgalom számára is járhatóvá kéne tennie. A területeket általában egy az egyben megszerezték, így a pusztákon élőknek a saját házhelyükön kívül semmi sem maradt: sok esetben a járdák, szolgálmi utak is az új tulajdonos kezébe kerültek. Az pedig csak ritkán folytatta a korábbi gazdasági tevékenységeket – így a helyben élő munkaerőre sem volt szüksége. A pusztai házak lakói és az őket körülvevő határ új gazdái között a viszony tehát úgy vált konfliktusossá, hogy a korábbi patrónus-kliensi hálók is felbomlottak: nyers, individuális és alapvetően ellenséges a viszony.

Ugyancsak ellenséges, de legalábbis súrlódásokkal teli a puszták és a közgazgatási központok, azaz a falvak közötti kapcsolat. E majorok és kolóniák

mára a falu *slumjává* váltak (Kovács 2008). Az egykori majorok és kolóniák lakóit kérdezve az önbesorolás skálája a „Puszták népétől” a tanyavilágon át a „Csikágóig” terjed. A falusiak felől nézve pedig a telep nem is létezik, s ha igen, akkor vagy holt tér vagy gettó, némelyik „cigánytelep”. A puszták mentális terei mindkét irányból nézve a térbeli elszigeteltség és a társadalmi kirekesztettség helyei is egyben.

De mások, többek is ennél. A *terra incognita* állapot több társadalmi szereplőnek is kedvez. A térbeli rejtettség, a jogi „elmosódottság”, a csekély igazgatási kontroll, a zavaros tulajdonviszonyok és a mindebből következően olcsó ingatlanok egyfelől, a lakottság és a múltból fakadó viszonylagos rendezettség (mégiscsak településnek néznek ki) másfelől, bizonyos élet- és gazdasági helyzetben felértékelik a pusztákat. Itt bújhat meg hitelezői elől a kisvállalkozó, itt egyesülhet az 1989-es illegális áttelepülés után az erdélyi nagycsalád, itt kezdhet újra gazdálkodni a délszláv háború miatt elmenekült bácskai magyar gazda, itt tárolhatja olcsón gépeit, kétes eredetű építőanyagait stb. a vállalkozó, és ide költözhet a romantikus celeb, de a falujából már kirekesztett roma család is. Nem állítjuk ezzel azt, hogy a teret nem uralja senki: a pusztaiakon naponta „átvonulhat” a regionális, de akár az országos nagytőke (aki a környező földeket és gazdaságokat megvásárolta), a beköltöző jómódúak szívesen tetszelegnek a régi földbirtokosi szerepekben, és a falusi önkormányzat is része az uralmi viszonyoknak. Ezek azonban már korántsem patrónus–kliensi kapcsolatok (bár néha azért erre is lehet példát találni), hanem nyers hatalmi játszmák, amelyekkel szemben a puszták nincstelen lakói menthetetlenül kiszolgáltatottak.

Puszták-képek

A kutatott településeinken négy pusztát vizsgáltunk, a Mocsához tartozó Boldogasszonypusztát és Tömördpusztát, valamint az Oldhoz tartozó Eperjespusztát és Tótokföldjét.

Boldogasszonypuszta és Tömördpuszta

A mocsai puszták (1. táblázat) 1945 előtt egyházi majorok voltak (Boldogasszonypuszta az Esztergomi Érsekséghez, Tömördpuszta a Pannonhalmi Főapátságához tartozott). A második világháborút követő földosztás során 385 családnak 5435 kh. földet osztottak ki a két puszták területén. Minden földhöz juttatott család igényelhetett Boldogasszonypusztán 200–400 négyszögöl termőszőlő-területet is. Később a két pusztát a Komáromi Kombinát tulajdona lett, az itt élők a kombinát alkalmazottaiként dolgoztak a környező szőlőkben, földeken. Boldogasszonypusztán 1620 körül építették az első cselédlakásokat. Az

1. táblázat: Boldogasszonypuszta és Tömördpusztá népességének alakulása
1900 és 2001 között
Population of Boldogasszonypuszta and Tömördpusztá between 1900–2001

Év	Boldogasszonypuszta	Tömördpusztá
1900	115	216
1910	138	266
1930	194	294
1960	204	216
1970	236	186
2001	81	69

Forrás: KSH (népszámlálások).

1700-as évekre 50-55 család élt itt, akik állattenyésztéssel, szőlő- és gyümölcs-termesztéssel foglalkoztak. Az egyház a pusztát irányító intéző számára az 1890-es évek végén építette a kúriát, vagy – ahogy helyben nevezik – a kastélyt, amely a szocializmus idején a kombinát étkezdéjeként működött (Balogh, Bárdos 1993, Gútai 1989).

Boldogasszonypuszta

A szocializmus idején a Komáromi Kombinát tulajdonát képező pusztán élők biztosították a vállalat számára a folyamatos munkaerőt, amiért cserébe kvázi ingyen élhettek ott és vehettek igénybe közszolgáltatásokat. Lakbért ugyan kellett fizetniük, ám ezen felül a kombinát gondoskodott mindenről. Ebben az időszakban 800 hektár szőlő tartozott a pusztához (ott jártunkkor még kb. 80 hektár, ma már semmi), a kombinát a fontos idénymunkák idején napszamosokat is hozott, őket a Boldogasszonypusztán ma is álló, akkoriban ideiglenesen, fából összetákolt barakkokban szállásolták el.⁴

A rendszerváltás után „két gazdag felvásárolta a pusztát, az ittenieknek meg nem hagyott semmit. Most mondjam azt, hogy idejött két pénzes ember, és mindent felvásárolt?”⁵ Boldogasszonypusztát sajátos beköltözési forma jellemzi: néhány vállalkozó a pusztá által kínált lehetőségek miatt érkezett, amelyeket a rendszerváltással járó átalakulások, elsősorban a kombinát megszűnése teremtett. A „kastélyt” megvásároló és a természetes tavat „megszerző” celeb, Galambos Lajos (Lagzi Lajcsi) magas betonfallal körbevett telkén áll a pusztá egykori kúriája, kis kápolnája és a ma már használaton kívüli temető: „A Jézuskát lekerítette. Ott van mögötte a temető. A régi lakók családtagjai ott vannak eltemetve. (...) A pap is fel volt háborodva, hogy nem lehetett volna lekeríteni.”⁶ A helyiek feltételezése szerint Lajcsi az egész pusztát fel akarja vásárolni, üdülő- és szórakozóparkot kíván kialakítani, amihez a kúria mögötti természetes tavat már meg is szerezte és körbekerítette. Galambosék megítélése ugyanakkor nem egyöntetűen negatív. Többen említették, hogy valamelyik családtagjuk dolgozott náluk kiszolgáló személyzetként, közülük sokan ma még jó a viszonya a ház urával: „Gyerekeknek szokott játékot küldeni, ruhákat”.⁷

Néhány éve érkezett a pusztára egy fröccsöntő, nyílászárókat gyártó vállalkozó (M. N.), akinek a gyártóüzeme a hajdani ideiglenes szállást biztosító barakképületben, lakása az egykori boltban található. A vele folytatott beszélgetés során kiderült, hogy egy vendéglátózásból, magyarországi fröccsöntésből, szlovákiai műanyagipari próbálkozásokból álló vállalkozói pálya állomásaként került a pusztára, amit szeretne, de egyelőre nem tud maga mögött hagyni. Megjelenése már önmagában is kérdéseket vet fel: egy közeli település egyik boltját szeretne volna megszerezni, ami nem sikerült, de helyette felajánlották neki a pusztai üzletet. A bolt nem sokáig üzemelt – így a pusztaiaknak egyéb módon kell megoldaniuk a vásárlást –, a vállalkozó lakóházzá alakította a küllemében tipikus boltépületet és beköltözött oda a családjával. A hullámpalával fedett betonépület ajtaján még ma is ott látható a „bejárat” felirat és néhány egykor kapható termék ajtóra ragasztott hirdetése. A vállalkozó igényes kertet alakított ki, tuják és rózsabokrok övezik az épületet. Így sikerült a puszta közepén letelepednie, ahol mindenki látja őt és ő is mindenkit lát. A pusztaiak szerint „*M. N. felvásárolt itt mindent, csak hogy egyszer jobb pénzért továbbadja.*”⁸

A legutóbbi „feltűnő” beköltöző a mocsai sírköves, akiről az a hír járja a pusztaiak között, hogy kocsmát akar üzemeltetni az egykori vegyszerraktárban, amit M. N.-től vásárolt meg. 2011-es utolsó látogatásunk alkalmával már azt láttuk, hogy szépen felújította a házat, és ott lakik.

A puszta cselédházait a kombinát a '90-es évek elején jutányos áron eladta a benne lakóknak, s akkor még úgy tűnt, munka is lesz. Az összes pusztai megvásárolta a házat: „*1990 körül megvettük a házat 62 000 forintért, de négyszázezerbe került, a többit a gazdaság fizette. Volt vállalt szőlőnk, egy nyár alatt az ottani keresetből össze tudtuk gyűjteni a pénzt.*”⁹ Ugyanakkor a házak mögött a kiskertekhez vezető szolgalmi utak, illetve a járdák már nem a lakók tulajdonai, hanem annál a vállalkozónál maradtak, aki az állami gazdaság felszámolása során jutott ezekhez: „*Ebben nagyon benne van az állami gazdaságot felszámoló nő is, aki csak M. N.-nak adott el pusztai dolgokat, utat, kutat stb.*”¹⁰ A lakók felháborodását tetézi, hogy elővásárlási joguk lett volna az utakra és földekre, de gyenge érdekérvényesítő képességük miatt ezzel nem tudtak élni. A mostani helyzet megváltoztatásához pedig ügyvédre lenne szükségük, akit nem tudnak megfizetni, legalábbis ez a közkeletű magyarázat. Sokkal valószínűbb, hogy nehezen tudják elképzelni, hogy pert nyerhetnek a pusztára beviharzó, a közvagyonot ilyen-olyan módon magánosító vállalkozóval szemben.

A volt kombinát hatalmas szőlőbirtokának tulajdonviszonyai, feltehetően a privatizációs visszasságok miatt, nehezen feltárhatók. A környék borvidékeihez képest a boldogasszonypusztai nem számít kiemelkedően jó minőségűnek, ennek ellenére – a helyiek beszámolóí alapján – Csányi Sándor felvásárolta azt. A korábbi és a jelenlegi tulajdonos mindenesetre pusztulni hagyta a szőlőt. Néhány évig még haszonbérben művelhették a helyiek, de ennek már vége: „*Tavaly még csináltuk, de nem permeteztünk rendszeren. Volt egy vállalkozó, ő irányította a munkát, rajta keresztül lehetett dolgozni.*”¹¹ A kombinát épületeit a borospincékkel külön-külön értékesítették, akár-

csak a bent lévő felszereléseket, amiket állítólag harmad-, negyedáron adtak el. 2011-ben – az Európai Unió vissza nem térítendő szőlőültetvény-kivágási támogatásainak köszönhetően – már egyetlen szőlőtőkét sem találtunk a határban.

Tömördpuszta

Tömördpuszta 1005-től volt a Pannonhalmi Bencés Főapátság birtoka. Tömörd eredetileg népes falu: a 13–14. században 170 körül volt a házak száma. 1547-ben a törökök elpusztították, az 1600-as évek elején újranevesült; akkoriban 50–60 családot írtak össze a pusztán. A ma is álló cselédlakások 1830 és 1890 között épültek. A 19. század végétől bencés alapítású uradalmi elemi népiskola is működött a településrészen. A 20. században itt palackozták a „Pannon keserűvizet”.

Az 1970-es években, az M1-es autópálya építésekor, lebontották az egyik cselédházsort. A lakók beszámolóí és visszaemlékezései alapján rozszant, nádfedeles házak álltak ott, amelyek látszottak az útról, és feltehetően ez zavarta a hatóságokat. A pusztán templom is működött, mígnem a '70-es években ezt is lebontották. Építettek ugyanakkor kultúrházat, benne mozival, és iskola is működött sokáig a pusztán egy út menti, a házsoroktól valamennyire távol eső épületben. (Ez az épület később bolt lett, majd 2009-ben bezárt.¹² 2011-ben magánszemélyek vették meg, és lakóépületté alakítják.)

Tömördpusztán hasonló tulajdonviszony-anomáliák keserítik meg a helyiek életét, mint Boldogasszonypusztán. A házakat itt is olcsón megvehették a lakók a '90-es évek elején, míg a kiskertjeikhez vezető szolgalmi utak más tulajdonába kerültek. Erről a helyiek nem is szereztek tudomást mindaddig, amíg fel nem jelentették őket: „Nem is tudtunk róla, nem értesítettek. Nem volt elővásárlási jogunk, nem is szóltak. Amikor vettük a lakást, nem kaptuk meg a papírt. Csak jóval később. Jöttek mérni a kertet, de nem kérdeztek semmit. Elmentek a bíróságra. Használtuk a területet és feljelentettek, hogy magántulajdon.”¹³ Az utakat Cs. Z. vállalkozó (egyben mocsai presbiter) vette meg, aki a téesz idején a pusztán bérben tartott disznókat: „Tőle kellett újra megvenni a területet. Nem is azon az áron, amiért ő vette. Drágábban. Ő pár forintért vette. Hárommillióért az egészet. Nem akar itt semmit. Itt vannak a földjei, de azt a téesz [valójában Rt.] bérlő. Nem is gazdálkodik itt.”¹⁴ A pusztán még jó néhány mezőgazdasági vállalkozó vásárolt a privatizáció során különféle tulajdonokat: van itt magtár, istálló és traktorlerakat. Ezek a vállalkozók a pusztai területet használják, de nem élnek itt, és nem is alkalmaznak helyieket: „Pusztaiak nemigen dolgoznak. Esetleg trágyázásnál segítenek, megkérik, segítenek.”¹⁵

Senki földje: a közszolgáltatások hiánya

„Visszafele fejlődünk.”¹⁶ „A legnagyobb hangsúly itt az, hogy nincs gazdánk.”¹⁷ A tulajdonviszonyok következtében a legtöbb közszolgáltatás, amit a „falu gazdájának”, az önkormányzatnak kellene szolgáltatnia, egyik pusztán sem biztosított. Az utakat, amelyek nem önkormányzati tulajdonban, hanem magántulajdonban vannak, senki nem tartja karban. „Jó lenne, ha az utat megcsinálnák legalább, de b...ik ránk a tanács [valójában önkormányzat].”¹⁸

Boldogasszonypusztán „közvilágítás nincs, csak bent Lajcsinál, meg M. N. területén. Az önkormányzatnak nincs semmi területe itt, de házadót és kommunális adót neki fizetünk. A bejövő út és a többi itt rossz állapotú, de az önkormányzat nem hajlandó vele foglalkozni, csak akkor, ha a Volán befenyegyet, hogy nem jön ki – egyébként a helyiek tartják rendben. Homokot hoz csak bele az önkormányzat, pedig kavics kéne. Mocsán vannak olyan utak, amit ez a polgármester már többször megcsináltatott. G. L. területénél kellene megfordulnia a volánbusznak, nincs hol másutt, de Lajcsi azt az utat is elzárja.”¹⁹ Tömördpusztán éppen látogatásunk idején, 2009 júliusában vezették be a közvilágítást „hangulatjavítás” címén.²⁰

Iskola a '70-es évek óta nem működik Boldogasszonypusztán. A gyerekek bejutása az óvodába, iskolába ugyanakkor nem igazán megoldott. A bolt – bár nem közszolgáltatás, de közérdek – egészen addig működött ott, amíg a vállalkozó úgy öt éve meg nem vette az ÁFÉSZ épületét, ahova később beköltözött, annak ellenére, hogy üzlethelyiségként jutott az ingatlanhoz. Az itt élők számára ez az egyik fájó pont: „nincs bolt, az egyedülálló idősök nem tudnak hol vásárolni, igaz, jár hetente két-háromszor kenyeres autó, de csak a kenyér még kevés”.²¹

A falu vezetése és a helyiek között húzóó ellentét oka elsősorban a tulajdonviszonyokra vezethető vissza. Az önkormányzat ugyanakkor úgy ítéli meg, hogy a pusztaiak elvárják, hogy a hivatal vállalja ugyanazokat a feladatokat, amiket korábban a kombinát, illetve, hogy azt gondolják, nekik minden ingyen jár. A helyiek ezzel szemben nem tűntek számunkra „követelőknek”, pusztán azt kifogásolták, hogy a legelemibb közszolgáltatások terén is hiányt szenvednek, és annak ellenére, hogy tudják, az önkormányzat nem tulajdonosa az utaknak, mégis joggal érzik úgy, hogy mivel a településhez tartoznak, a hivatalnak mégiscsak foglalkoznia kellene az ő problémáikkal is: „Nem tartozunk sehova, ha valami bajunk van, Mocsá és Komárom labdázik velük. A régi polgármester meghallgatott, de a mostani csak fölényeskedik velünk. Állítólag van képviselője a pusztának az önkormányzatban, de nem tudjuk, ki. 100 fő körül vannak itt, most nagyon sok kisgyerek lett [8-9 óvodáskorú van]. Nem tudjuk, hova tartozunk, nem tartozunk sehova.”²² „Én nem is fizettem be a kommunális adót. Fizessék ki a fűnyírómat, akkor majd befizetem!”²³

A „puszták népe” – ottmaradtak és kiszoruló, kalandorok és városi nomádok

A puszták a belterülettől nagymértékben eltérő és változatos migrációs tendenciákat mutatnak. Boldogasszonypusztát az egyik lakója, aki maga is bevándorló, úgy jellemezte, hogy ott a népesség állandóan cserélődik, nagy a mobilizáció, a pusztá néha kiürül, majd újra benépesül.²⁴ Ez a megállapítás annyiban igaz, hogy a ma ott élők a második világháború előtti időszaktól kezdve folyamatosan települtek be. A különféle migrációs hullámok különféle jellemzőkkel bírtak. Az „ős-lakosok” között találunk olyanokat, akiknek már a nagyapja is a pusztán született, illetve akinek a szülei a 2. világháború előtt jöttek Szlovákiából.

A '60-'70-es években jelentős volt a bevándorlás, ekkor érkezett a mai lakosság döntő többsége, részben a közeli településekről, részben távolabbi országrészekből, például a Nyírségből. A kombinát tulajdonát képező pusztai munkahelyet és kedvezményes feltételekkel lakhelyet is biztosított, ami vonzerőt jelentett. Azóta a különböző beköltözési hullámok nyomán kialakult a pusztán egy jól működő házassági piac, aminek következménye, hogy, egy-két újabban betelepülő családot leszámítva, mindenki valakinek rokona.²⁵ A következő nagyobb bevándorlás a '80-es évek végére, a '90-es évek elejére tehető, amikor egy többgenerációs rokonsági hálózat érkezett több hullámban Erdélyből, Nagyvárad mellől. A pusztán új rokonsági kapcsolatok is létrejöttek beházasodással. A huszonhét háztartás fele közvetlen rokoni kapcsolatban áll egymással. Ezenfelül még hat háztartás szerveződik két rokonsági kapcsolatba. Akik nem állnak senkivel rokonsági kapcsolatban, azok néhány éve költöztek a pusztára.

Tömördpusztai lakosságának összetétele nem sokban tér el a Boldogasszonypusztától. Az „öslakosok” között találjuk a papi birtok idejéből származókat vagy azok (idős) gyermekeit. Egy olyan család alkotja domináns rokonsági hálózatát, amelyben a kilenc testvérből öt (családostól) a pusztán él. Ők mind itt élték le életüket, és dolgoztak a térszében, vagy ingáztak valamely közeli település gyárába, üzemébe, és igazán soha fel sem merült bennük, hogy elhagyják ezt a helyet. A lakosság másik csoportját a különböző időszakokban más településekről „kiszoruló” teszik ki (pl. a szocializmus idején egyedülálló anyaként férje elől menekülő nő), vagy a rendszerváltás után közvetlenül, illetve azóta folyamatosan, az átalakulások következtében lecsúszó családok (pl. a rokkantnyugdíjas, aki már nem tudta házáat más településen fenntartani, lecsúszott fiatal, gyermekes családok, közöttük romák is). Jelenlegi helyzetüket meglehetősen negatívan értékelik: „*Most meg hát így vagyunk. Épphogy élünk, mert a hetvenezer forint nem sok. Vagyis hatvankilenc. Ebből minden hónapban húszezer forint a gyógyszer.*”²⁶

A legelesettebbek azok, akik segélyekből, alkalmi munkákból, rokkantsági nyugdíjból élnek. Ahogy írtuk, Boldogasszonypusztai esetében elsősorban nem lecsúszókról van szó, hanem generációkra visszamenőleg szegény családokról, akiknek felmenői cselédek, majd segédmunkások voltak. A szocializmus alatt helyzetük jóval stabilabb volt, a kombinát biztosított munkát és lakhatást, a rendszerváltás után, a munkahely megszűnésével többeknek romlott az életszínvonala. Életüket betegségek, családi drámák (válás, alkoholizmus, özvegység, gyerekotthon stb.) sora kíséri. Tömördpusztán ezzel szemben már a szocialista korszakban is kiszolgáltattabb emberek éltek (a térsz nem mindig jelentett tényleges bérjövédelmet is), így aki tudta, elhagyta a pusztát, ahol ma már csak „igazi” lecsúszókat találunk, azokat, akik munkanélküliség, rokkantság stb. miatt kényszerültek a pusztán maradni vagy ott menedéket találni. Korábbi élethelyzetükhöz képest a lecsúszást nem feltétlen az életszínvonal romlása vagy a stabilitás elvesztése jelenti, hanem az a tény, hogy erre a teljesen elzárt, kiúttalan helyre voltak kénytelenek költözni. Bár olyanok is akadnak itt, akik a pusztát a béke szigetének tartják, ahol nem zavarja őket senki, csöndben éldegélhetnek a világ szeme elől elzárva.

Eperjespuszta és Tótokföldje

2. táblázat: Eperjespuszta és Tótokföldje népességének alakulása
1900 és 2001 között

Population of Eperjespuszta and Tótokföldje between 1900–2001

Év	Eperjespuszta	Tótokföldje
1900	50	n.a.
1930	105	99
1970	65	35
2001	23	20

Forrás: KSH (népszámlálások).

Az első világháborúig a puszták (2. táblázat) egy része és a környék a dár-dai²⁷ uradalomhoz tartoztak, és a 19. század közepéig Esterházy-birtokok voltak. Az uradalmat 1844-ben megvásárolta a német Schaumburg-Lippe hercegi család, amely 1917-ig gazdálkodott itt (Borsy 2005). Tótokföldjét másképpen Zelen-tornak hívták, egy Dombrovics nevű apatini²⁸ téglagyáros telepített ebbe az uradalmába tót cselédeket a 19. században.

Az első világháború után a dár-dai uradalom felbomlott, a korábbi pusztákra a Jugoszláv Királyság területéről, főképp a Bácskából érkeztek magyar telepesek (többnyire nincstelen napszámosok, béresek), akik a pusztaépületeket elbontot-ták, és saját portákat építettek maguknak. A régi major szerkezete alaposan megváltozott: a szűk cselédsorok helyét nagy, önálló porták váltották fel, jelentős földterülettel (20–50 ha). Ezek a betelepülők virágoztatták fel később a zöld-ségkertet a környéken. A Bácskerteszről²⁹ érkező telepesek, a „kuposzinai szegények” otthon eladott földjük áráért Dél-Baranyában tízszer akkora birtokot tudtak vásárolni. Igaz, hogy a lápos, vizes területet le kellett csapolniuk, de ez-után remek minőségű öntéstalajhoz jutottak, ami lehetővé tette a szabadföldi kertészet művelését (BML, Old 1973). Az itteni puszták tehát – szemben Boldog-asszonypusztával és Tömördpusztával – az 1920-as évektől családi gazdaságok-ként működtek, azonban mivel lakóik egy tájról (lényegében két faluból) származtak, hamar közösséggé szerveződtek. Mindig valamelyest elkülönültek a környező falvaktól, legalábbis viszonyuk a környékhez nem volt oly magától ér-tetődő, mint a hagyományos pusztaiaké, mint ahogy a társadalmi ranglétrán is jóval magasabban helyezkedtek el, mint az uradalmi cselédek utódai.

Kvázi-farmgazdaságok szocialista keretek között

A II. világháború után az eperjespusztaiaknak nem engedték meg, hogy önálló (ún. „egyes” vagy „kulák-”) téeszt hozzanak létre, de ők az öt település (Alsó-szentmárton, Egyházasharaszti, Kistapolca, Old, Siklósnagyfalu) közös termelő-szövetkezetében, a siklósnagyfalusi, majd egyházasharaszti központtal működő Jóbarát Mgtsz-ben sem maradtak hosszú ideig. 1956-ban tömegesen léptek ki a téeszekből, ahová azonban a '60-as években újra visszakényszerítették őket (Vi-rág 2008), azonban már jóval könnyebb – lényegében szakszövetkezeti³⁰ – fel-

tételek között. A szövetkezeti alapszabály megengedte, hogy „a tagok saját földjeiket „fel nem osztható vagyron” címen, adó- és vagyoni hozzájárulás (járódék) fizetése mellett használatra „visszakapják”, és azon folytassák a kisüzemi gazdálkodást (Kovács 2006: 151.). A felhalmozott tudás és a kitűnési, gyarapodási vágy nem tűnt el a gazdaságokból: 1972-ben az országban először Eperjespusztán jött létre zöldségtermesztő szakszövetkezet. A szakszövetkezet-alapítás sikerességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a következő évben már Tótokföldjén és Oldon, majd Egyházasharaszttiban is alakult ilyen.

A hatvanas években még Tótokföldjén önálló alsó tagozat is működött egy tanítóval. A pusztán napjainkban is áll az iskolaépület, üresen. Egyik felében a tanítói lakással, másik felében az egyosztályos tanteremmel, egyik sarkában egy színpaddal; így az iskola épülete kultúrházként is funkcionált, de egy paraván segítségével imaházzá is könnyen átalakítható volt.

Eperjespusztát és Tótokföldjét a hetvenes évek közepéig csak földúton lehetett megközelíteni. 1975-ben, a szakszövetkezet sikerein felbuzdulva (ti. a paprika kiszállítása a pusztákról egyre több gondot jelentett) a tótokföldjei lakosok köves út építésébe kezdtek, de nem Old, hanem Matty felé. Az építkezést a Baranya Megyei Tanács 150 000 forinttal segítette, a helyi lakosok társadalmi munkában dolgoztak rajta, erről a *Dunántúli Napló* is tudósított. 1976-ban az eperjespusztaiak ugyan támogatást kaptak az út folytatásához, ám az út építésének megkezdésére csak '78-ban került sor. A krónika 1980 őszi bejegyzése már arról ad számot, hogy az út teljesen elromlott, keskeny és tele van gödrökkel, a javítást az Útkarbantartó Vállalat csak 1982-re ígéri (BML, Old 1980). Mindazonáltal azzal, hogy a két legsikeresebb szakcsoport értékesítési útvonala érintette a települést, Mattyon is fellendült a háztáji gazdálkodás és a zöldségtermesztés, és az út megépülése utáni évben ebben a faluban is megalakult a zöldségtermesztő szakcsoport.

A '70-es–'80-as évek kvázi-farmergazdaságai – azért nevezzük őket így, mert messze túlmutatnak a szokásos háztáji gazdaságon – sajátos példái a szocialista második gazdaságnak. A pusztaiak ugyanis részben a szakszövetkezeten belül, részben saját földjeiken néhány fóliával kezdtek gyarapodni, sokuk úgy, hogy mellette állásuk volt a szakszövetkezetben vagy a környező iparvállalatok valamelyikében. Ráadásul – szemben a mai *terra incognita* állapottal, nagyon is „szem előtt” voltak: egyrészt számos szálon érintkeztek naponta a kistrégyó környező falvaival, másrészt, mivel a földek közvetlenül a határ mentén feküdtek, a határőrséggel is kiváló kapcsolatokat ápoltak. Így a farmergazdaság bevételeit a rendszeres csempészettel egészítették ki. A rövid felvirágzásnak a '80-as évek eleji nemzetgazdasági krízis vetett véget. A folyamatos elvándorlást nem lehetett megállítani – s nem is tett rá senki igazán erőfeszítéseket. A rendszerváltásra a pusztákon már csak az idősebb nemzedék maradt, a szakszövetkezet 1989-ben felbomlott.

Mindenesetre a tulajdonszerkezet miatt az Old környéki puszták már a rendszerváltás idején is valamivel könnyebb helyzetben voltak, mint a Mocsakörnyékiek, s ma is könnyebb helyzetben vannak, mert a házak nagy, önálló

portákon állnak, és a régi pusztaiak a kárpótlás során visszakapták a földjeiket, erdejüket, tehát a puszták mai népe jóval nagyobb területen gazdálkodhat, mint 1991 előtt.

A rendszerváltás után: Farmerek, kovbojok, uzsorások, menedékkeresők és üdülők a Senkiföldjén

A 2001-es népszámlálás még 23, illetve 20 állandó lakost talált a két pusztán, 2009-ben, amikor ott jártunk, mi már csak 18, illetve 15 embert számoltunk össze: mindkét pusztán tizenöten éltek, emellett Eperjespusztán egy pesti házaspár vett magának hétvégi házat, továbbá egy férfi lakott (akit uzsoratevékenység miatt éppen börtönbüntetését töltötte). Eperjespusztán 8, Tótokföldjén 6 házat laktak akkor.

Amennyiben a pusztákon élők életformáját tipizálni akarjuk, egy háromgenerációs farmercsalád, négy nyugdíjas korú régi farmer, három „kovboj” és három menedékkereső házaspár lakja a két pusztát. Farmoknak nevezzük azokat a háztartásokat, amelyekben agrárterményeket (vetőburgonyát, paprikát, káposztát, gabonát, kukoricát) termesztettek saját részre és piaci eladásra, vagy valamikor a múltban ilyesmivel foglalkoztak.³¹ „A rendies szerkezetben alávetett és többnyire kényszerközösségekbe terelt paraszttal szemben a farmer kiszakad a földhasználat kollektív kötöttségeiből és a hagyomány és kényszer együtthatásából fakadó kapcsolathálóból. Birtokát elkülöníti a falu határában, vegyes gazdaság helyett célzott árutermelést végez, tudatosan építi kapcsolatait és törekszik a tőkefelhalmozásra” (Juhász 2006: 508.). Kovbojoknak hívjuk Schiffer Pál azonos című filmje (1986) után azokat a pusztai „hősöket”, akik úgy vetődtek oda, hogy a maguk erejéből, szaktudás nélkül fogtak a legkülönfélébb vállalkozásokba. Itt nem tehenet vettek át szerződéses vállalkozásban, mint a filmben, hanem illegális csirkefarmot, nemesfém-forgácsolót, fűrésztelepet stb. nyitottak, disznókat kezdtek nevelni, vagy maguk is belefogtak a fóliázásba – e tevékenységekhez a szakértelmet csak munkálkodás közben megszerezve. De ahogy a *Kovbojok* hőseit sok más mellett a tévesz pseudo-piaci magatartása, úgy őket a kapitalista piac (a konkurencia vagy a külföldi felvásárló, a nagy élelmiszer-kereskedelmi láncok stb.) teszi rendre tönkre – és nagyon nehezen tudnak megkapaszkodni, ha egyáltalán sikerül nekik. A pusztai uzsorás (akinek *pendant*-ját Boldogasszonypusztán is megtaláltuk) számára a puszta rejtekhely, ahová elbújhat, és kétes eredetű holmikát (csempészárut, fegyvert, az adósoktól elkobzott javakat stb.) dughat el. De rejtekhelyül szolgál a puszta azoknak is, akiknek az életük korábban félresiklott, családi konfliktusokba keveredtek vagy eladósodtak. A házak „*bagót sem érnek*”, „*fillérekért lehet csak eladni őket*” – ezt minden ott lakó megerősítette. Ivóvíz ugyan nincs, de tűzifát könnyen lehet szerezni, az orrvadászat és -halászat is hozhat valamit, és némi védettséget a szomszédok mégis jelentenek. (Bár majd’ minden házat véredek őriznek.)

Végül, a puszta természeti környezete valóban gyönyörű: délen az ártéri erdők, a Dráva közelsége, a nemzeti park, északon a természetes tavak és a fes-

tői(nek is érzékelhető) romos épületek vonzzák a vidéki vad romantikára hajló városiakat is. Boldogasszonypusztát ezért szemelte ki magának Galambos, és vélhetően ezért vettek házat Eperjespusztán „a pestiek” is.

Arcvonások a térkép széléről

Közelebről nézve azonban a társadalom-széliség, társadalmon-kívüliség, a szegénység és/vagy a kiszolgáltatottság jelei is láthatók. A 17 évesen a pusztára férjhez menő, a férfi szüleivel 20 éve egy nagygazdaságot vivő asszony saját sorsának kilátástalanságát ugyan nem hozza nyíltan szóba, de a beszélgetés folyamán olyan kép rajzolódik ki róla, mint aki az állatok szeretetébe és egyetlen gyermekének iskoláztatásába helyezi minden saját elszalasztott lehetőségét.³² Férje, aki eredetileg a vadkárok miatt lépett be a vadásztársaságba, ma szenvedélyes vadász. Életük különös kettősségben zajlik: mindennapjaikat a birtokon töltik, beszerzésre, eladásra messzi városokba utaznak, kizárólag gépkocsival mozognak, szomszédaikról alig tudnak valamit. Pihenni szintén távoli wellness szállókba mennek. Noha több generáció óta a pusztán laknak, a közeli falvakkal és pusztákkal semmilyen kapcsolatban nem állnak.

A. bácsi és a B. házaspár 80 fölöttiek – az első bácskai telepes-farmerek közvetlen leszármazottai. A. bácsi bátyja 1947-ben, szülei 1956-ban disszidáltak Kanadába. Ő abban az évben nősült, így itthon maradt a gazdasággal. A szocialista korszakban szabadföldi paprikakertészetük volt, a termést a pécsi kispiacon adták el. Két lánya és unokái Siklóson élnek, feleségét 6 éve veszítette el. Ma is önálló, hetente autóval bemegy Siklóra vásárolni, varr, főz, vasal magára. A szomszédos B. bácsival, akit gyermekkorra óta ismer, közös zetonon jár az erdejébe fát vágni. Disznót is együtt vágnak: a három öreg egyfajta véd- és daczövetségben él a pusztán.³³

C. bácsi története Tar Sándor *A térkép szélén* című novelláskötetét (2003) idézi. C. szintén pusztai születésű, a gazdaságot a szülei hagyták rá, csak nyugdíjazása után fogott újra bele a farmerkedésbe, előtte a rendőrpáncsnokságon dolgozott. A földet felesége halála után eladta, ma már túl van a nyolcvanon. Egy alsószentmártoni cigány asszony az élettársa – ahogy az egyik szomszédja mondja, „a cigánya” –, aki a bácsit nyugdíjáért cserébe így-úgy gondozza. Az önmagát ellátni nem tudó öreg teljesen ki van szolgáltatva az asszonynak. A szomszédok már többször találtak rá félig megfagyva, összetörve. Ám mikor a kórházból a szociális otthonba került, az asszony – a nyugdíj közeledtével – kihozta onnan.³⁴

D. az ötvenes években házasodott a pusztára. Felesége később elhagyta. Újraházasodott, az új asszony három gyermeket hozott a családba. Most a feleségével, annak egyik lányával és az ő beteg gyerekével él a házban. D. nyugdíjazásáig a vasúton dolgozott, van egy háza a faluban is, de a pusztán lakik. Disznókat nevel saját fogyasztásra, van egy saját telepítésű akácosa is, onnan termeli ki a tűzifát, valamint van két tucat kutyája és macskája, ezeket rántott levesen tartja. Noénak, néha Robinsonnak hívja magát.³⁵ Biciklivel jár minden-hová. Önkormányzati képviselő volt Oldon, bár abba a faluba nemigen jár, in-

kább a „mattyi kocsmárossal politikázgat”. Szomszédairól nagyon rossz véleménnyel van, két cigány szomszédját így jellemzi: E-ék „nappal alszanak, éjjel rabolnak. Velük jóba’ voltam, de egyszer a személyi kölcsönükhöz kezességet vállaltam, s most vonják a fél nyugdíjamat.”³⁶ F. – aki épp börtönben ült – pedig „egy szentmártoni bakcigány, ő mindenkitől elviszi a pénzt, még C. bácsi nyugdíját is.”³⁷

„A mi fajtánkat, a mi népünket elnyomják” – kezd bele E. a történetükbe.³⁸ Ő és a férje nemrég múltak 50 évesek, de már mindketten nyugdíjasok, előtte téészen dolgoztak az egyik baranyai faluban. 1991-ben három gyermekükre kaptak 600 ezer Ft szocpolt, abból és egy félmillió OTP-hitelből kezdtek el építkezni a faluban, de a téész felbomlása után nem tudták törleszteni az OTP-hitelt, és el kellett adják a házat. 2004-ben vették meg egy régi pusztai farmer gazdaságát, mint egy többlepcső, sikertelen ingatlancsere utolsó állomását. Mivel szinte minden pénzük elment a vásárlásra, apránként újítják fel a rozoga házat, már csak a tető van hátra. A Providenttel is megárták: 100 ezer Ft-ot vettek fel, 174 ezer Ft-ot kellett a végén visszafizetniük. Két alkalommal nem tudtak fizetni, bar-listára kerültek, egyik pénzügyintézet sem hitelez már nekik. A házhoz tartozó egyhektáros földet nem művelik: a segély mellett Villányba járnak napszámba, illetve ott jártunkkor a férfit néhány hónapra közmunkában tanyagondnökként foglalkoztatta az önkormányzat. Baromfit tartanak saját fogyasztásra, emellett a szomszéd faluban élő gyerekek tudnak segíteni a nagyobb munkákban. „Koldulni a szomszédsághoz nem járhatnánk, de nem is mennénk.”³⁹

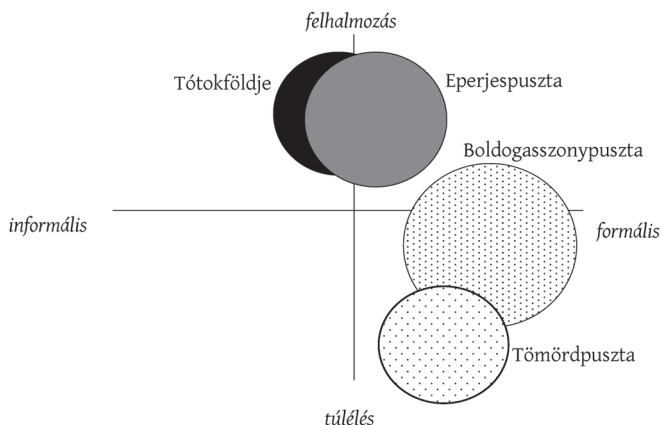
A két pusztai lakói tehát a mocsai pusztákénál jelentősebb térbeli távolságban élve, egymással mentálisan is nagyobb távolságot tartanak. Szomszédsági, közösségi kapcsolatokról még annyira sem beszélhetünk esetükben, mint a boldogasszonypusztai vagy tömördpusztai kisvilágokban, ahol legalább a fizikai közelség, a kiterjedt rokonsági hálózatok és a szorult anyagi helyzet valamelyest közössé teszi a mindennapok elviselését. Farmer-pusztáink – már 1920-ban lerúgva magukról az épített uradalmi környezet hosszú távú társadalomszerkezet-alkító hatásait, és a szocialista korszakbeli elvándorlás következtében elveszítve az azonos származásból fakadó korábbi összetartó szálakat – a magány változatos alakzatait rajzolják ki.

Összegzés: A néptelen pusztai

Noha eredetileg mind a négy pusztai uradalom volt, már a rendszerváltás előtti évtizedekre nagyon más képet mutatott. Tótokföldjén és Eperjespusztán – a nagy elvándorlás ellenére – a kertészetből és a kishatárforgalomból megindulhatott az eredeti tőkefelhalmozás, Boldogasszonypusztán pedig az állami gazdaságon belüli fejlesztések hoztak valami modernizációt és szerény, de állandó megélhetést. Tömördpusztai tönkremenetele – amely pusztai a szocializmusban a téész fennhatósága alá tartozott, és már akkoriban sem jutott fejlesztési forrásokhoz – azonban már ebben az időben megkezdődött. Az alábbi két ábrán egy

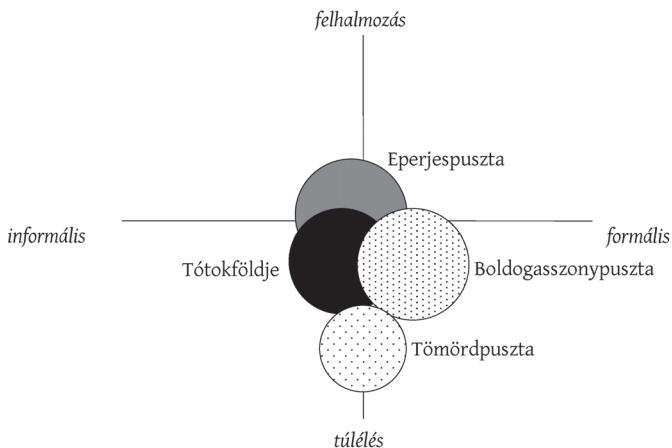
koordináta-rendszer segítségével szemléltetjük, milyen módon tudtak (1. ábra) és tudnak ma a pusztaiak boldogulni: inkább a formális, vagy inkább az informális világban jutottak jövedelemhez, s ez csak a megélhetéshez volt elegendő, vagy valamicske felhalmozáshoz is.

1. ábra: A puszták az 1970–1979 közötti időszakban
The hamlets between 1970–79

A rendszerváltozást követő évtizedekre (2. ábra) a megélhetés szempontjából e koordináta-rendszerben minden pusztánk süllyedni kezdett: a felhalmozás már csak egy-két lakónak adatik meg, a formális bevételeket pedig többnyire a nyugdíj és a segély jelentik – minden más jövedelem informális úton keletkezik. A fent vázolt folyamatoknak köszönhetően Boldogasszonypusztán és Eperjespusztán polarizáltak a jövedelmi viszonyok, még ha az előbbiben ez szinte hivalkodó, az utóbbiban pedig inkább rejtett: az 1-2 igen jómódún kívül csak nagyon szegények élnek ott. Tömördpusztán és Tótokföldjén homogén a társadalmi tér: ott csak szegények laknak.

Boldogasszonypuszta kissé mintha megismételné 19. századi múltját azzal, hogy új földesuraságot kapott. Ennek az új földesúrnak nincs azonban népe, csak elszegényedő, elöregedő egykori állami gazdasági munkásokból lett szomszédai, akiktől elzárkózva él. Nem tartanak „népet” azok a „földesurak” sem, akik a határt a kezükben tartják: a korábbi patrónus-kliens-viszonyt a nyers vagy rejtett kisajátítás és kizsákmányolás formája váltotta fel – s erre segítenek rá a szerencsétlen birtokviszonyok is. Eperjespusztán és Tótokföldjén a rendszerváltás javulást hozott a birtokviszonyokban, hisz a pusztaiak a kárpótlással helyreállíthatták a 2. világháború előtti birtokaikat, majd később új földeket is vásárolhattak (volna) hozzá. Csak hát addigra már alig laktak ott a régiek közül, s tetézte a bajt, hogy kitört a délszláv háború. Mindenesetre a birtokszerkezet – ti. a farmergazdaság a nagy kertekkel, házhelyekkel, birtokokkal – elvben más társadalmi viszonyoknak kedvez. Itt, ha lehet mondani, demokratikusabb a társadalmonkívüliség, kevésbé megalázó a kivetettség.

2. ábra: A puszták a 2000-es években
The hamlets after 2000

A mai puszták – jelenlegi formájukban – az elnéptelenedésre, illetve a *slumodásra* vannak ítélve. Míg az uradalom, majd az állami tulajdonú agrárüzem idején ez a településforma a lakói számára átmeneti volt, és egyfajta zsilipként működött a még szegényebb világokból való megkapaszkodás és a pusztából a faluba felkapaszkodás között, az utóbbi két évtizedben e zsilip-funkciója megszűnt, és a benne élő emberek odaszorultak, onnan már nemigen tudnak hová menni. A teret ma már nem a munka-, hanem a tulajdonviszonyok dominálják, egészen pontosan az, hogy kinek a kezében van a határ: ezek a kivonulók azonban nem teremtenek munkalehetőséget az ott élők számára, hiszen farmerek, nem helyben élő agrárvállalkozók vagy egyszerű lakók ott. A puszta fogyatkozó népét a kint hagyottak és kiszorítottak adják: nyugdíjasok, munkanélküliek, alkalmi munkából élők, segédmunkások, akik az államszocializmus idején vagy a rendszerváltás után kerültek oda, és kizárólag lefelé mobilisek.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány Kovács É., Vidra Zs., Virág T.: Kint és bent – határ, lokalitás és etnicitás a peremvidékeken c., 2013-ban megjelenő tanulmánykötetének egyik átdolgozott fejezete. A kutatást („Kint és bent – háromszor”, K73015, 2008–2011) az OTKA támogatta; a kutatásvezető Kovács Éva volt.
- 2 Az NFÜ által megrendelt, 2010-es felmérés alapján 1633 teletszzerű lakóövezet volt Magyarországon, ahol hozzávetőleg 300 ezer ember élt, a szegregátumok 60%-a falvakban található (Domokos, Herczeg 2010: 82.).
- 3 Hasonló folyamatok játszódtak le egyébként Németországban és Ausztriában is (Gruber 1996), ott azonban sok majort lakás- vagy turisztikai céllal felújítottak, illetve alternatív művészeti tevékenységeknek adnak ma otthont (Baumgartner, Kovács, Vári 2002: 55–56.).
- 4 Helyiek elbeszélése alapján, előterep 2008. július.

- 5 0251. interjú. Az interjúk hangfelvétele, átirata, illetve összefoglalója elérhető és kutatható a 20. század hangja. Archívum és Kutatóműhely 409_16 jelzetű digitális gyűjteményében (<http://voices.osaarchivum.org/>).
- 6 0225. interjú.
- 7 0229. interjú.
- 8 0251. interjú.
- 9 0228. interjú.
- 10 0251. interjú.
- 11 0229. interjú.
- 12 Helyiek elbeszélése alapján, előtérp 2009. július.
- 13 0253. interjú.
- 14 Ugyanott.
- 15 Ugyanott.
- 16 0225. interjú.
- 17 0251. interjú.
- 18 0232. interjú.
- 19 0251. interjú.
- 20 Előtérp, 2009. július.
- 21 0251. interjú.
- 22 Ugyanott.
- 23 0231. interjú.
- 24 0237. interjú.
- 25 Hasonló jelenségre lehattunk figyelmesek a drávaszabolcsi lengyári kolónián is (Kovács 2008).
- 26 0230. interjú.
- 27 Darda/Dárda ma a horvátországi Baranyában található.
- 28 Apatin ma a szerbiai Vajdaságban található.
- 29 Kupucina, ma Szerbia.
- 30 A szakszövetkezet speciális gazdálkodási, illetve értékesítési forma volt a szocialista korszakban, egészülésben fizetett elnökkel, agronómmal és adminisztrációval. A tagság saját földjén gazdálkodott, az értékesítést részben a szövetkezet keretei között, részben családi gazdaságként oldották meg (vö. Hann 1980: 1., 49–66. Schwarcz 2003).
- 31 A farmer fogalmát ennél tágabb értelemben – azaz a „parasztra”, a „gazdára”, a paraszttalanítást követően kialakuló családi gazdálkodóra használja Kovách Imre (vö. Kovách 2010: 219–261.).
- 32 1_10. interjú.
- 33 1_9. interjú.
- 34 1_28. interjú.
- 35 Terepnapló, Old, 2009.
- 36 Ugyanott.
- 37 Ugyanott.
- 38 1_37. interjú.
- 39 Ugyanott.

Irodalom

- Balogh K., Bárdos I. (szerk.) (1993): *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza*. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, Pedagógiai Intézet, Tatabánya
- Baumgartner, G., Kovács É., Vári A. (2002): *Távoli szomszédok: Jánossomorja és Andau 1900–2000. / Entfernte Nachbarn: Andau und Jánossomorja 1990–2000*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 55–56.
- Bihari Zs., Kovács K. (2006): Lejtők és csúszdák, avagy foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége

- az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 4., 49–66.
- Borsy J. (2005): Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században. *Honismeret*, 3., 88–95.
- Csatári B. (szerk.) (1990): *Tanakodás a tanyákról*. MTA Regionális Kutatások Központja, Kecskemét
- Domokos V., Herczeg B. (2010) Terra Incognita: magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése – első eredmények. *Szociológiai Szemle*, 20(3.), 82–99.
- Erdei F. (1974) [1941]: *A magyar falu. Összegyűjtött írások*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Faragó N., Kovács K., (1990): Levelek egy aprófaluból. *Tér és Társadalom*, 1., 89–104.
- Gruber, O. (1996): *Albrechtsfeld den Albrechtsfeldern*. Andau
- Gútai I. (1989): *Mocsai mozaik. Fejezetek Mocska község régebbi és újabb kori történetéből 1209–1989*. Búzakalász Mgtsz., Mocska
- Hann Ch.(1980): *Tázár: a village in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge
- Illyés Gy. (1974) [1937]: *Puszták népe. Ebéd a kastélyban*. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest
- Juhász P. (2006): Parasztok és farmerek. In: Ugyanő: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Új Mandátum – Jelenkutatató Alapítvány*, Budapest, 497–516.
- Kardos L. (1955): Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypusztá). *Ethnographia*, 1–4., 255–344.
- Kemény I. (1990): A Csillaghegyi Téglagyár munkásai. In: Ugyanő: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Vita, Budapest, 21–24.
- Kovács É. (2008): „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. In: Váradi M.M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 133–159.
- http://real-d.mtak.hu/156/1/Kovacs_Terez.pdf (Doktori értekezés, Kovács T. (2006): Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon.) Letöltés: 2012 október 26.
- http://real-d.mtak.hu/296/4/kovachimre_5_Mu.pdf (MTA doktori értekezés, Kovács I. (2010): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.) Letöltés: 2012 október 26.
- Mátyus A., Tausz K. (1984): *Magura parasztok és uradalmi cselédek*. Magvető, Budapest
- Magyar Néprajzi Lexikon (MNL), Akadémiai Kiadó, Budapest 1977–1982. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1508.html> Letöltés: 2012 október 26.
- Schwarcz Gy. (2003): Mit ér a siker, ha soltvadkert? *Szociológiai Szemle*, 1., 118–136.
- Sik E., Tausz K. (1978): Az uradalmi cselédek és a földosztás. *Szociológiai Füzetek*, 15., 15–43.
- Small, M. L. (2008): Four Reasons to Abandon the Idea of “The Ghetto”. *City & Community*. (7)4., 389–398.
- Szabó Z. (1938): *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe, szociográfia*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest
- Tar S. (2003): *A térkép szélén*. Magvető, Budapest
- Timár J. (1990): Kérdőjelek és hiányjelek a tanyakutatásban. *Tér és Társadalom*, 4., 49–62.
- Tóth T. (1977): *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*. Gondolat, Budapest
- Tóth T. (1978): *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Váradi M. M. (2008) (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest
- Veres P. (1940): *Gyepsor*. Bolyai Akadémia, Budapest
- Virág T. (2008): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In: Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest, 70–101.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Wacquant, L. (2008): Ghetto, Banlieue, Favela, et Caetera. Tools for Rethinking Urban Marginality. In: Ugyanő: *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press, Cambridge.
- Levéltári források:
Baranyai Községi Krónikák, Old, 1973.
Baranyai Községi Krónikák, Old, 1980.